УДК – 371.134 : 91

Оксана Тімець

РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ГЕОГРАФІЇ (кінець XIX ст.)

У статті розглядається питання історії становлення системи професійної підготовки майбутніх учителів географії в кінці XIX століття. Досліджуються шляхи і можливості удосконалення географічної освіти за різних соціальних і політичних умов.

Ключові слова: географічна освіта, підготовка вчителя-географа.

Oksana Timets

RETROSPECTIVE OF BECOMING SYSTEM OF PROFECIONAL PREPARATION FUTURE TEACHERS OF GEOGRAPHY (TOP OF XX CENTURY).

In this article considered the question of the history of becoming the system of professional preparation future teachers of geography on the top of XX century. Investigate the ways and opportunities of perfection the geography Education in different social and political conditions.

Key words: geography Education, preparation future teachers of geography.

Оксана Тимец

РЕТРОСПЕКТИВА СТАНОВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ (конец XIX ст.)

В статье рассматривается вопрос истории становления системы профессиональной подготовки будущих учителей географии в конце XIX столетия. Исследуются пути и возможности усовершенствования географического образования в разных социальных и политических условиях.

Ключевые слова: географическое образование, подготовка учителя-географа.

Постановка проблеми. Сучасні зміни у науковій концепції формування особистості майбутнього вчителя географії, його фахової компетентності в нових соціальних умовах вимагає досконалого вивчення питання становлення і розвитку географічної освіти у навчальних закладах України на різних історичних етапах та наукового аналізу фактів, які доцільно враховувати в процесі оновлення національної освіти.

Аналіз останніх досліджень. Науковці визначають у розвитку вищої педагогічної (В. Луговий [5], В. Майборода [6]) і, зокрема географічної (М. Криловець [4], І. Шоробура [10], Л. Мельничук [7] та ін.) освіти декілька етапів, які тісно переплітались з історичними, соціальними й політичними

подіями в державі та мали суттєвий вплив на становлення шкільної географічної освіти. Адже географія у системі шкільного навчання у різні історичні епохи займала різні позиції, що спричиняло зміни у системі професійної підготовки вчителів-географів. Узагальнивши результати наукових досліджень, відслідкувавши традиції й реформаційні процеси в географічній освіті було встановлено, що теоретичні й практичні основи навчання школярів географії й підготовки до цього процесу вчителів у вітчизняній освіті мають досить багату історію. Саме вивчення визначених процесів дозволяє обумовити причини перетворень у професійній підготовці майбутнього вчителя географії й спрогнозувати його фахову компетентність як елемент загальної підготовки у ВНЗ.

Постановка завдання. Історія розвитку географічної освіти, як показав аналіз дисертаційних досліджень і фахової літератури, вказує на її розвиток у вузькому науково-методичному аспекті. Тому її результати у повній мірі не використовувалися у процесі формування фахової компетентності майбутніх учителів географії. Основні тенденції професійної, зокрема і фахової підготовки майбутніх учителів географії завдяки специфічності географічної науки є співвідносними зі змінами у розвитку державного устрою і суспільного життя в країні. Саме тому, ми не виділяємо чіткі рамки періодизації у ретроспективі професійної підготовки майбутніх учителів географії, а відповідно до предмета нашого дослідження, прослідковуємо її зміни у часі і просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку XVII ст. релігійно-національними товариствами, що створювалися при церквах, а також ремісничими і цеховими організаціями відкривалися міські братства як самобутні навчальні середні заклади зі збереженням слов'янських учительських традицій. „Відштовхуючись від греко-слов'янської релігійної традиції, діячі братських шкіл приходять до ідеї про необхідність прилучення до здобутків західноєвропейської культури – у школах починають вивчати польську та латинську мови, вивчають і опановують античні джерела, зростає їх інтерес до

пізнання природи, суспільства" [9, с. 3-4], що поширювалося і на географічну освіту.

Значний внесок у розвиток вищої освіти у XVII ст. зробила Києво-Могилянська академія [3], де здійснювалася професійна підготовка вчителів, які змінили ченців при монастирях, працівників культових і військових установ. Саме цей навчальний заклад заклав основи вищої педагогічної освіти, тут було започатковано роботу закритих трирічних педагогічних інститутів, які функціонували також при Харківському (1805 р.) й Київському (1834 р.) університетах та в Кременецькому ліцеї. У цей період плідною є діяльність М. Раєвського, автора підручника з мінералогії для учнів реальних училищ, який наголошував на обов'язковому використанні на уроках різноманітних прийомів і методів навчання (спостереження, порівняння, бесіди). Ці положення відповідали новим на той час освітнім програмам, у яких рекомендувалося знайомити учнів з різними предметами і явищами природи.

Створення педагогічних інститутів декларувалося Статутом імператорських університетів. Навчання в них здійснювалося лише до 1858 року, а підготовка вчителів проводилася на педагогічних курсах і семінаріях, які вимагали менших економічних державних затрат. З часом нерозуміння важливості вищої педагогічної освіти призвело до закриття цих курсів й відсутності ґрунтовної підготовки вчителів, зокрема і географії. Розвиток соціально-економічних і деяких політичних подій сприяв відновленню підготовки вчителів, у зв'язку з чим були відкриті учительські інститути. Зокрема, з 1872 року такі інститути з терміном навчання три роки діяли у Ніжині, Феодосії і Глухові, де готували вчителів для міських шкіл та вищих початкових училищ, а географічні відомості були складовою природознавства разом з фізикою, математикою, педагогікою, Законом Божим та іншими дисциплінами. Цікавим є факт, що в інститутах, паралельно з вивченням педагогіки й елементарних знань з методики навчання географії, проводилася педагогічна практика.

Кінець XVII ст. В. Майбородою визначається тим, що „створення

університетів з педагогічними інститутами при них, Вищих жіночих педагогічних курсів, учительських інститутів та екстернатів заклало основу для функціонування й розвитку системи вищої педагогічної освіти в Україні. Водночас вона удосконалювалася на основі старої і нової вищої педагогічної школи" [4, с. 18].

Промислова революція в Європі кінця XVII століття, швидкий розвиток продуктивних сил вимагали нових досліджень у географічній науці та сприяли підвищенню рівня навчання географії учнівської і студентської молоді. Зокрема, за ініціативи М. Ломоносова в тогочасну географічну освіту було запроваджено програму краєзнавчого вивчення території. Крім того, перебуваючи на посаді керівника географічного департаменту АН, М. Ломоносов опікувався проблемою підготовки вчителів географії, акцентуючи увагу на потребі підсилення ґрунтовності їх фахових знань [1]. У зв'язку з інтенсивним використанням людиною природних багатств і розвитку економіки у вітчизняних школах наприкінці XVIII ст. курси викладання природознавства містили досить змістовні географічні відомості. Були відкриті народні училища − головні − з терміном навчання 5 років (вивчали географію, історію, механіку, фізику, мінералогію, ботаніку) і малі − (2 роки навчання) та вчительські семінарії. „Начертание естественной истории" (1768) − підручник з природознавства створений В. Зуєвим (1754 − 1794) − для народних училищ Російської імперії витримав чотири перевидання. Уперше в природничій освіті розв'язувалися основні завдання методики викладання курсів, пов'язаних з вивченням природи. Автор підручника встановлює послідовність вивчення природознавства за принципом від простого до складного (викопне царство (нежива природа), царство рослин (жива природа), царство тварин) і наголошує на обов'язковому створенні спеціальних кабінетів, де були б представлені наочні посібники, колекції, натуральні об'єкти. В. Зуєв ставить питання про викладання шкільного предмета з використанням різноманітних методів, прийомів, засобів, організаційних форм навчання, де головне місце відводилося екскурсії. Саме В. Зуєв вважається засновником вітчизняної методики викладання природознавства (до складу якого входили елементи географічних

знань).

В. Татищев створив достатньо повний для свого часу географічний опис Росії, який став першим вітчизняним підручником з географії. У 1719 р. в Росії видається підручник Я. Гюнберга „Земноводного круга краткое описание, и старых, и новых географий по вопросам и ответам через Якова Гюнберга собраные", у якому подано відомості про різні країни світу й загальні географічні дані. У 1776 році друком виходить вітчизняний підручник з географії Х. Чеботарьова „Географическое и методическое описание Российской империи".

Кінець XVIII – початок XIX ст. − час приєднання до Росії Східної Білорусі і Правобережної України − стали епохальними у виокремленні географії як науки й чітко структурованого шкільного предмета, хоч і з викладанням лише у початковій школі, де основну увагу приділяли вивченню географічних назв і номенклатури з акцентом на запам'ятовуванні фактів. У школах використовувалися перекладені російською мовою голландські і німецькі підручники з географії, зокрема, „Географія, або Короткий опис земної кулі", у якому містилися відомості про градусну сітку, описи природних явищ, а також низка статистичних даних про різні частини світу і Росію.

П. Редкіним (1808 − 1891) засновано перші педагогічні журнали: „Бібліотека для виховання", „Народна школа", „Учитель", „Педагогічний літопис"; він був співавтором та редактором таких підручників як „Початковий курс географії" (співавтор А. Барков й ін.), „Короткий курс географії Росії" (співавтор Е. Лесгафт), „Підручник географії" (співавтор О. Герд), „Методи і принципи географії" (співавтор Е. Петрі), „Нариси методики і дидактики навчальної географії" (співавтор А. Соколова), „Географія як наука і як навчальний предмет" (співавтор Н. Раєвський), „Уроки географії" (співавтор Д. Семенов) та ін.

Особливу роль у становленні географії у цей період відіграють наукові доробки й практична діяльність М. Гоголя. Відстоюючи думку про обов'язкову неперервну географічну освіту, він наполягає на використанні удосконалених

засобів і прийомів навчання з обов'язковим застосуванням карти й роботи на місцевості. Основними його працями є: „Отрывок детской книги по географии" (1830), „Мысли о географии" (1829) [2]. У 60-і рр. XIX ст. основні вимоги до змісту географічної освіти окреслив К. Ушинський (1824 − 1870). Видатний педагог обґрунтував роль географії як навчального предмета, запропонував розвивати країнознавчий принцип у навчанні, наголошував на виховній функції географії, вказував на необхідності тісного зв'язку навчання географії з вивченням навколишньої природи і діяльності людини в ній. Він висунув принцип „від відомого до невідомого", вважав головним у географії вивчення рідного краю і своєї країни в цілому, звертав увагу на важливість розвитку уяви школярів, формування знань із застосуванням наочності як одного з важливих принципів дидактики.

У другій половині XIX ст. фізична географія виокремлюється у самостійну галузь науки. Одним із її засновників був В. Докучаєв, який у 1889 − 1894 рр. керував експедиційними дослідженнями в Україні (спільно з В. Вернадським, Г. Висоцьким, Г. Морозовим, К. Глінкою, Г. Танфільєвим), заснував основи ландшафтознавства, ґрунтознавства, сформулював основні положення про природно-історичну зональність, природно-територіальні комплекси. Географи П. Броунов, Є. Ленц, С. Рудницький теоретично обґрунтували об'єкт і предмет географічної науки.

Поділ України між Російською та Австро-Угорською імперіями у XIX ст. призвів до відриву українського народу від розвинених країн. Проте, в цей час висловлювали передові світоглядні думки представники прогресивної педагогічної думки України: Х. Алчевська, М. Корф, М. Драгоманов, П. Житецький, Б. Грінченко, В. Антонович, І. Франко, М. Грушевський та ін., що мало вплив на позитивний розвиток освіти і науки. Тоді було створено українські підручники для дорослих і дітей, функціонували громадські товариства, недільні школи, клуби, бібліотеки, театральні вистави, дитячі майданчики хоча бідність широких верств населення обмежувала навчальні потреби дітей й, зокрема, і географічні.

Кінець XIX ст. ознаменувався створенням Педагогічного товариства (1859), організатором якого є П. Редкін − видатний освітній діяч, фундатор методики навчання географії. Саме завдяки членам товариства було привернуто увагу громадськості й уряду до проблем вивчення географії як навчального предмета в школі та у вищих навчальних закладах (А. Овсянніков), до питання пізнання рідного краю в географічному аспекті (Д. Семенов), вироблялися й обговорювалися дидактичні правила і методи географії (М. Раєвський). У Росії, наприклад, географія була рівноправним шкільним предметом, розроблялися рекомендації з методики навчання географії, зокрема, посібники „Педагогічні замітки для вчителів" і „Уроки географії" (Д. Семенов), у яких наголошувалося на ролі наочності й організації самостійної роботи школярів (особливо креслення карт) у навчанні географії. У змісті географічної освіти особлива увага приділялася вивченню території Росії (наприклад, „Короткий землеопис Російської держави" − підручник для третього класу народних училищ). Створення оригінальних шкільних підручників із географії − серйозне досягнення методики в XIX − XX ст. (автори: А. Крубер, Г. Іванов, Е. Лесгафт, А. Барков, С. Чефранов), у них враховувалися такі методичні положення, як доступність викладання складних питань змісту, скорочення списку номенклатурних об'єктів, використання історичного і країнознавчого підходів. Текст був зрозумілим і цікавим для школярів. Серією цих підручників послуговувалися і після 1917 р.

Починаючи з 1907 р. географія поступово вводиться до програм початкових класів гімназій, реальних, відомчих училищ, приватних шкіл. Однак рівень викладання ще протягом тривалого часу був незадовільним (переважали сухі, нічим не обґрунтовані факти), а методика була застарілою і примітивною. Уся класна і позакласна робота учнів зводилася до запам'ятовування різного роду назв річок, гір, озер, міст, островів, висот гірських вершин, кількості жителів у країнах, тобто, за словами Е. Лесгафта, „процвітав номенклатурний напрям у шкільній географії". Від учнів віком 10−12 років вимагалися знання до 2 тис. назв, близько 1 тис. цифр матеріалу

підручника. Діти губилися у великому обсязі географічної номенклатури та її комбінаціях.

Обов'язковими видами занять на уроках географії були креслення і розмальовування карт, що зводилося до їх дублювання за географічною сіткою на власний розсуд дітей, а згодом − складання діаграм і картограм, графічне зображення цифрового матеріалу (найчастіше складалися звичайні схеми). Кресленням захоплювалися настільки, що всю увагу було перенесено на створення діаграм, особливо коли йшлося про взаємозв'язок декількох географічних елементів. Це забирало в дітей багато часу, але зовсім незначною мірою поглиблювало їхні географічні знання.

Крім того, для школи необхідним було збільшення географічних матеріалів, зокрема карт і атласів, інших засобів унаочнення, картин, підручників, посібників. Недосконалими були і методи навчання. Педагоги потребували удосконалення знань, ширшого ознайомлення з науковими досягненнями у галузі географії та зменшення цифрового навантаження на теоретичний матеріал. Наприклад, паралельно з вивченням компонентів природи та території України, поясненням їх взаємозв'язку, необхідним було обов'язкове запам'ятовування численних температурних показників в окремих районах, статистичних даних про кількість домашніх тварин або працівників у окремих галузях господарства. Схоластичне подання матеріалу призводило до зниження рівня науковості у навчанні дітей географії, посилювало розрив між викладанням географії, її методикою і розвитком науки.

Суттєвий внесок в удосконалення методики навчання географії зробив Л. Весін, автор „Історичного огляду підручників загальної і російської географії", який описав історію розвитку змісту шкільної географії і методики її викладання більше ніж за півтора століття, звернув увагу на необхідність докорінного поліпшення стану викладання географії у школах і в університетах. Дослідником відмічено, що підручники з географії істотно впливали на розвиток методики навчання предмета, у передмовах до яких викладалися основні рекомендації з вивчення школярами географії. Питанню

розвитку методики навчання географії було присвячено фундаментальний реферат Л. Весіна „Історичний нарис викладання географії в Росії”.

Негативним в освіті XIX ст. вважають те, що досі не було визначеним місце географії в системі шкільних предметів [8]. Кожна школа, гімназія чи училище, залежно від змісту освіти, самостійно укладали навчальні плани, які нерідко відрізнялися недостатнім об’ємом основоположних наукових географічних знань. Так, у реальних училищах географію вивчали в перших п’яти, а в жіночих гімназіях − у перших чотирьох класах. Лише в комерційних училищах географія з’являлася в середніх (6, 7, 8) класах. Це призводило до зниження рівня знань учнів з географії та їхніх можливостей вступити до вищих навчальних закладів освіти.

Наприкінці XIX ст. в університетах України створено кафедри географії при Київському університеті (очолював П. Броунов − автор „Курсу фізичної географії” (1910)) та Харківському університеті (очолював А. Краснов, якому належать важливі фізико-географічні дослідження та описи Лівобережної України й степів Причорномор’я). Кафедру географії у Московському університеті організовано в 1884 р. (керівник Д. Анучин). Це послужило поштовхом до написання шкільних підручників, удосконалення структури і змісту шкільної географії. Зокрема, у 1915 р. в Москві відбувся Перший з’їзд учителів географії Росії, де було поставлено завдання перебудови шкільної географії, але у зв’язку з відомими подіями в житті країни ці завдання так і не реалізовано.

Отже, вища і шкільна географічна освіта кінця XIX, яка характеризувалася відсутністю підручників, єдиних навчальних програм мала емпіричний характер викладання.

Висновки дослідження. Отже, період державного становлення географічної освіти від дореволюційних подій до початку Другої світової війни характеризується, по-перше невизначеністю місця географії у системі наук до 30-х років XX ст., по-друге, утвердженням її як самостійного загальноосвітнього предмета.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранский Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876—1934) / Баранский Н. Н. — М. : Географгиз, 1954. — 502 с.
2. Гоголь Н. В. Мысли о географии : полное собрание сочинений : [в 14 т.] / Н. В. Гоголь — М.; Л. : Изд-во АН СССР (1937—1952). Т. 8. Статьи. — 1952. — С. 98—106.
3. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII — XVIII ст. : енциклопед. видання / [упоряд. З. І. Хижняк] ; за ред. В. С. Брюховецького. — К. : Видав. дім „КМ Академія”, 2001. — 736 с.
4. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917—1985 рр.) / Майборода В. К. / За ред. В. І. Лугового — К. : Либідь, 1992. — 196 с.
5. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку / Луговий В. І. ; за заг. ред. О. Г. Мороза. — К. : МАУП, 1994. — 196 с.
6. Криловець М. Г. Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії: теорія і практика / Криловець М. Г. — Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. — 301 с.
7. Мельничук Л. І. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти в Україні (перша половина XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. І. Мельничук. — К., 2004. — 19 с.
8. Русова С. Вибрані педагогічні твори : [у 2 кн.] / за ред. Є. І. Коваленко ; [упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук]. — Кн. 1. — К. : Либідь, 1997. — 272 с.
9. Сухомлинська О. Періодизація педагогічної думки в Україні : Кроки до нового виміру / О. Сухомлинська // Пед. газ. — 2002. — № 10—11. — С. 3—4.
10. Шоробура І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX — XX століття) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Шоробура Інна Михайлівна. — К., 2007. — 452 с.